

ՀԱՅ ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻ

(ԳԵՏՈՒԹԵԱՆՅ ՊԱՐՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ *)

Պակաս չեն այնպիսիները, որոնք կատարելապէս ծանօթ լինելով հանդերձ մեր թուած իրողութիւններին, պնդում են թէ խնդիրը մեզ չի վերաբերում: Հարկ չկայ այստեղ քննել սոյն տեսակէտի պարզ հակասութիւնը փիլիսոփայութեան և կրօնքի նկատմամբ: Գործնական մարդկանց կը պատասխանենք այն յայտնի ճշմարտութեամբ, թէ Եւրոպան երկար տարիներ բաժին է ունեցած Հայոց կեանքը ձեւերապելու մէջ: Արդարեւ՝ յաճախ անձնական շահերի նկատումով՝ բայց շատ անգամ ևս քայլեր առնուած են աւելի բարձր շարժառիթից զրդուած: Մեծ է նոցա թիւը, որոնք շահագրգռուած են Հայկական խնդրով իբրեւ արդիւնք բարեսիրական զգացումի, ազատութեան սիրոյ, կրօնական առաքելութեանց հոգածութեան, կամ Անգղիա, Գերմանիա և Ժըրմանիա գտնուող Հայերի հետ անձնական ծանօթութեան: Անգլիայի մէջ այդ շահագրգռութիւնը յանգած է անակնկալ և կարեւոր հետեանքներու թրքական խնդիրն էր՝ որ 1880-ին յառաջ բերաւ նոր կառավարութիւն: Իննսունական թուականներին Հայկական հարցը պառակտեց Ազատական կուսակցութիւնը և պատճառ եղաւ նորա պետի հրաժարման: Պ. Կլաթատունի վերջին զօրեղ ատենաբանութիւնը կը շեշտէր ի նպաստ հայերի միջամտութեան անհրաժեշտութիւնը: Իր հիւանդու-

*) Այս հատուածն Իւքսթաքն եզրայրների «Ճամապարհագրութիւն եւ քաղաքական կեանք Հայաստանի մէջ» վերնագրով գրքի Զ. գլուխն է, որ խմբագրութեան յանձնարարութեամբ թարգմանել է անգլիերէնից Տ. Յովհան արեղան: Անհրաժեշտ համարեցինք այդ գլխի թարգմանութիւնը տալ «Երաբար»-ի ընթերցողներին՝ ի նկատի առնելով նիւթի այժմէականութիւնը: Ամբողջ գրքի գրախօսականն ընթերցողը կը գտնի սոյն համարում: Խմբ.

Թեան ժամանակ Րիվիէրայից ուղղած անձնական կոչը դարձեալ այդ դատին նոր համակիրներ գտնելու համար էր։ Ակնարկուած հանրային շարժումը ամբօրային չէր, ոչ էլ կուսակցական զգացմունքի ծնունդ կամ դործիք։ Մինչև այսօր նա տեսել է իբրև բարեսիրական ձեռնարկ, տալով ապացոյցը ճշմարտագոյն համակրութեան։ Ֆրանսիական առաքելութիւններ և Գերման ընկերութիւններ շարունակել են իրանց կրթական և որբախնամ գործը և վայելել են ընդարձակ ձեռննտուութիւն։ Այսօրինակ ծառայութեան նշանաւորագոյնը մատուցել է Ամբրիկան, որի դպրոցներն ու հիւանդանոցները կարող են կոչուել արդի Հայաստանի ձեռակերպիչները։ Անգլիայի մէջ բաղամթիւ գործիչներ՝ որոնց ամենածանօթն են «Հայաստանի բարեկամները», Լէյտի Ֆրէտէրիք Քէվլընտիշէ առաջնորդութեամբ, բացառիկ յաբատութեամբ աշխատած են։ Պարզ է թէ բարեխիղճ քաղաքացիների մեծ խումբեր զգացել են ահաւոր աղէտին կարօտած բարի Սամարացիական օգնութիւնից զատ իրենց վրայ ծանրացող ահագին պարտքը Բրիտանական կառավարութեան՝ Թուրքիան պաշտպանած լինելուն համար։ Մի ազգի զոհուելը և անիշխանութեան մատնուիլը եւրոպական տուներու մէջ բնակող տուտրական հեռաւոր ժողովուրդների ենթադրեալ շահերուն պատճառաւ մի ողբերգութիւն է, որ արտասովոր ջիղ կ'ենթադրէ։

Նախապատմական դարերից սկսած բռնակալութիւն է գործ գրուել գերի ժողովրդոց վերայ. բայց ներկայ պարագային ունեցանք երկարաձգումը հին դարերու մէջ իսկ շտեմնուած մի բռնապետութեան, երբ աշխարհ կարող էր վերջ գնել, եթէ արուեստականօրէն չարգելուէր իր բնական շարժանը—այսինքն մի բարբարոս պետութեան ջախջախումը և կլանումը աւելի բարձր քաղաքակրթութիւն ունեցողի կողմից։ Թէ այս նախատինքը շատերը զգացած են՝ կ'ապացուցուի Հայոց համար դործողների մեծ թուով։ Քաղաքակրթեալ աշխարհի խիղճը իր արդարացումը դարս մէջ կը գտնէ։ Այլապէս իրեն տրուած չէ սարսա-

վեր գութ տեղը մարտիրոսացումի դատապարտուած ժողովրդի աւետարանի առջև, կամ իմաստասիրել անմեղ տառապողների դրութեան մասին: Համակիրներ ամեն ժամանակ ոչ ժողովրդական դատ են ունեցած հետապնդելիք:

Եւս կը յիշեմ ձանձրոյթը՝ որով մէկը մասնակցեցաւ նոցա ջանքերուն ուրիշ մէկ հոգի համոզելով օժանդակութիւն ձեռք բերելու համար: Համակրողների առանձնայատկութիւնը ունեցած երեսկայութիւնից է, և արդէն այդ ոչ Անգղիական բարեմասնութեան պակասը միայն կարելի է դարձրած Անգղիոյ թրքասէր քաղաքականութիւնը: Անգղիացիների որոշ մասը ըմբռնած չեն այդ քաղաքականութեան ամբարիշտ անգլութիւնը մինչև որ Հայ եկեղեցւոյ մէջ կանգնելով հանդիսաւոր պատարագի թարգմանութեան հետեւած՝ և սլաշտամանց վսեմ ոգին նշմարելով՝ յիշած են հասկնալ հաւատքի համար այդ տառապողների տեսութիւնը ու նաև մտածել նրանց վիշտը յաւերժացնողների պատառնանադատութեան մասին:

* * *

Վերջնական դարմանը չէ թէ բարեգործութեան՝ այլ քաղաքական գործունէութեան մէջ կը գտնուի: Այս ուղղութեամբ ևս կայ տարածուած շահագրգռութիւն, սակայն վերջին տարիների մի ջլատիչ նկատումն սահմանափակած է ոգևորութիւնը: Հազար ութը հարիւր իննսուն և հինգի կոտորածներից ի վեր բնականաբար վախ տիրած է թէ եւրոպայի մէջ հայանպաստ շարժում յուզելը կարող է աղէտալի կրկնութեանց պատճառ լինել: Անգլիայի մէջ Հայաստանի մի նոր Յանձնաժողով այն ժամանակ միայն կազմուեցաւ, երբ Բաղկանեան պատերազմից յետոյ Թուրքիոյ դրամական կարօտութիւնը կրկին կանանչ սեղանի վերայ բերաւ Հայկական հարցը: Այդ մարմնին տխրագահը կարողութեամբ և անձնագոհութեամբ ծանօթ քաղաքագէտ մէկն է, և ատենադպիրն էլ բացառիկ յարմարութիւն ունի՝ կաթստոնի Հայկական շարժումի մէջ մարդուած լինելով: Նմանօրինակ Յանձնաժողովներ, որոնք պատգամաւորներ ուղարկած են

Հօնդոն խորհրդակցութեան համար, կը գործեն Գերմանիայի, Զուիցերիայի, Ռուսիայի և Ֆրանսիայի մէջ, Բայց ջարդի վախը զարձակ չափաւորում է հրապարակային արտայայտութիւնը:

Պէտք է այս խնդիրը նախ պարզել: Մեզինց շատերը, Թուրքիոյ հայերուն ծանօթ լինելուց առաջ խոհեմութիւն համարեցին չմասնակցել Հայկական դատին, բայց հիմա հակացում է թէ նոքա բացարձակապէս տարբեր կը մտածեն մեր վախերի իրականութեան մասին: Կոտորածների պատմութիւնը ծանօթ է իրենց և զիտեն թէ Ապրիլ Համիտ հրամայեց նոցա, անկախ Արեւմուտքի ցոյցերու ազաւորութիւնից և կամ այդ համակրութեանց յեղափոխականները քաջալերելու զաղափարից, որ վերջինները Թուրքերի վրայ յարձակուեն: Թուրքիոյ հայերը համոզուած են թէ ջարդերը Համիդի ծրագրուած մեթոտն էին հայութիւնը մտքով ու թուով փշաջնելու, և սակայն դեռ այդ ամենը տեղի չէին ունենայ, եթէ Պետութիւնը սկզբից իրենց անկարող ցոյց տուած չլինէին: Վտանգը, նրանց կարծիքով, հիմա տկարացած է մեծ թուով քրիստոնեաների բանակի մէջ գանուելուն՝ և առաւելապէս, կոտորածի դէպքում Ռուսիոյ Թուրքիա արշաւելիքը յայտնի լինելուն պատճառով: Հայերը խորապէս կը բազման, որ մեր անցեալին վախերը այսուհետեւ արդէք չլինեն իրենց ի նպաստ շարժմանց, որոնք կենսական կարեւորութիւն ունենալ կը նկատուեն: Եւրոպային կը մնայ դատել Հայկական տեսակէտի ու վերլուծման արժէքը: Մեր կարծիքով, եթէ կոտորած պատահի, Կառավարութեան որոշումով միայն պիտի լինի ըստ տոաջնոյն, և այդպիսի որոշման արգելումն աւելի հաւանական կը դառնայ, երբ վառ կը պահուի Եւրոպական շահագրգռութիւնը:

Եթէ հանրային շարժումներ վտանգաւոր չեն, անտարակոյս մենք պարտաւոր ենք ոյժ տալ Բրիտանական Կառավարութեան որոշ մէկ քաղաքականութեան: Ընդհանրապէս ընդունուած է թէ և հին քաղաքականութեան գաղափարաւելութիւնը, միւս կողմէ դժուար է տեսնել փոփո-

խուժեան ինչ մեթոդով կատարուելիքը:

Քաղաքականութեան մասին յայտնուած ոչ մի կարծիք չէ կարող մեծ արժէք ունենալ, առանց հաշուի առնելու անցեալ պատմութիւնը, ինի հեռաւոր կամ մերձաւոր: Ուրեմն, անդրադառնալով պատմական աչքառու կէտերին: Սրանք արդէն ծանօթ են և կը բաւականանանք համառոտակի յիշատակել:

1453. Թուրքերը գրաւեցին Կ. Պօլիսը:

1683. Վիէննան պաշարեցին, բայց Յովհաննես Գ. (Սօալիէսկի) Բոլոնիոյ թագաւորի կողմից կը պարտուին:

1787. Ռուսիա կառաջարկէ Եւրոպական Թուրքիոյ բաժանումը մասնակցութեամբ Անգլիոյ, Ֆրանսիոյ, Աւստրիոյ և Սպանիոյ:

1790—1800. Անգլիական առևտուրը Հնդկաստանի հետ և առաջ եկող Ռուսական վախը պատճառ կըլինեն Բիթի առաջարկին թէ Բրիտանիա օգնէ Թուրքիոյ: Պըրք, Ֆաթա և Կրէյ կը բողոքեն:

Անգլո-Ռուսական մրցակցութիւնը այսուհետև կացութեան կը տիրէ:

1803. Ռուսիա կը գրաւէ Թիֆլիզը և յառաջ կը վարէ տիրապետումը Կովկասի, մասամբ Հայկական երկրի մէջ:

1827. Անգլիա, Ֆրանսիա և Ռուսիա կը փճացնեն Թրքական նաւատորմիդը Նավարինոյի առջև:

1828. Կովկասի կէս-անկախ Հայ իշխանները Ռուսիոյ կօգնեն Պարսկաստանը պարտելու համար, փոխարէն պաշտպանութեան և Հայկական թագաւորութեան խոստմանց: Միատեղ կը գրաւեն Երևանը: Կարինն էլ կը գրաւուի բայց Ադրիանապօլսոյ դաշնագրով 1829-ին կը վերագարձուի Թուրքիոյ:

1830. Յունաստան անկախ կը հռչակուի:

1840. Սթրէթֆըլտ Բէննինիի ազդեցութեան շրջանը կախի Պօլսոյ մէջ:

1844 և 1853. Նիկողայոս թագաւորը կառաջարկէ Անգլիային Թուրքիան բաժանել և երկու անգամն էլ կը մերժուի:

1854. Արևելեան քրիստոնէից պաշտպանութիւնը ստան-

Ճնելու Ռուսիոյ ջանքը կահարեկէ Անգլիան և Ֆրանսիան։ Այդ իրաւունքին ամբողջ եւրոպայի պատկանելը կը ծանուցանեն։ Լօրտ էպրատին կիմացնէ Թուրքիոյ թէ Անգլիա պիտի չներէ Քրիստոնէից հանդէպ անարդարութեան։ Դահլիճը տեղի կուտայ ճնշման և կը մասնակցի Խրիմի պատերազմին։ Թրքանպաստ քաղաքականութիւնը կսկսի ազդել Հայաստանի վրայ։ Ռուսական զօրագունները կը պարտադրուին հեռանալ Կարսից։

1856. Փարիզի Դաշնագիրը, «Խաթիբ Հիւմայուն» կոչուած թրքական հրովարտակը կրօնքների հաւասարութիւն կը հռչակէ։

1863. Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը կը հրատարակուի։

1863—1875. Հայերը անկազմակերպեալ կը մնան և Քիւրդները թուրքերու դէմ թշնամութիւններ կը շարունակեն։ Բաֆֆիի և ուրիշների զրուածքները Հայոց մէջ ազգային ոգի կարթնացնեն։ Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտի և Միտհատ փաշայի ազատական շարժումները Թուրքիոյ մէջ։

1875—1878. Կոտորածներ Պոսնիայի և Պուկարիոյ մէջ։ Ռուսիոյ բարեկարգութեան առաջարկները կը մերժուին միւս պետութիւններից։ Լօրտ Սօլսպրիի և զօրավար Իկնաթիէֆ Պօլսոյ մէջ։ Պ. Պրալս կայցելէ Ռուսական Հայաստանը և Ռուսներին զայրացած կը գտնէ Անգլիոյ մերժումին համար Քրիստոնեաները պաշտպանելու առաջարկին։ Ռուսական բանակներ Թուրքիա կարշաւեն։ Կարսը կը գրաւուի։ Հայ զօրավարի ձեռքով։ Սան Սթեֆանօյի բռնադատեալ զաշնագրով Ռուսիա Կարինի մէջ կը մնայ (յօդուած 16) մինչև բարենորոգմանց իրադրծումը։ Անգլո-թրքական ժողովը գաղտնօրէն կապահովէ Տաճկա-Հայաստանի սահմանազուխը և Կիպրոսը կը թողնի Անգլիային։ Պերլինի Վեհաժողովը Սան Սթեֆանօյի համաձայնութիւնը կը կնքէ և 61-րդ յօդուածով Պետութիւնները միասնաբար պատասխանատու կը կացուցանեն բարենորոգումի համար։ Լօրտ Պիքընսֆիլտ Պէրլինէն կը վերադառնայ և կը ծանուցանէ «Խաղաղութիւնը պատուով» կնքուած։

1879. Լօրտ Պիքընսֆիլտ զինուորական հիւպատոսներ
կը խրկէ Հայկական կեդրոնները: Ապրիլի Համիտ Գիւրգերը
կը զըզուէ Հայոց դէմ և կը կազմէ «Համիդիյէ» հեծեալաւորները:

1880. Կաթսառնի կառավարութեան վերադարձը: Կօշըն
Պօլիս կը խրկուի իբրև դեսպան: Քիչ ետք ցոյց կը կատա-
րուի Թուրքիոյ դէմ Տուլէինօյի մէջ:

1881. Պիսմարկի դիմագրութիւնը պատճառ կլինի
Հայաստանի բարենորոգման խնդրի թաղուելուն Լօրտ Կրէն-
վիլի կողմէ:

1894—6. Հայկական կազմակերպեալ կոտորածներ
Պօլսոյ դեսպաններուն աչքին տակ: Բարեկարգութեան ա-
ռաջարկներու շարքեր: Լօրտ Բօգալէրի կը վճռի թէ ճնշում
բանեցնել բանաւոր չէ: Ռուսիա կը հակառակի միացեալ
ծրագիրներին: Գերմանիոյ կայսրը Սուլթանին կայցելէ և
իւր բարեկամութիւնը կը հռչակէ: Սուլթանը փոքրամաս-
նութեան վերածած լինելով Հայերը, կը նշանակէ «Քրիս-
տոնեայ Օգնական Կառավարիչներ»:

1896. Սրանք կը ճանաչուին իբրև «էվէթճի» — մարդիկ
որոնք «Այո» կասեն իրենց թուրք պաշտօնակիցներուն:

1896—1908. Գերմանական մենաշնորհի քաղաքակա-
նութիւնը կը շարունակուի, սկիզբը Բրիտանական օգնա-
կանութեամբ: Վերջապէս կը յանգի Բաղդատի երկաթու-
ղու ձեռնարկին որն որ իբրև շահակցական զործ առաջ-
ները Անգլիոյ համաձայնութեամբ կը ծրագրուի բայց վերջը
կը լքուի Անգլիոյ հակադերմանականաց հակառակութեան
պատճառաւ: Գերմանիա առանձին կը հետապնդէ նրան և
1907-ին լաւագոյն պայմաններ ձեռք կը բերէ: Պօլսոյ մէջ
Գերման դեսպանը կը տիրէ:

1903—7. Ասպատակութիւն, ջարդ և բարեկարգութեան
ծրագիր Մակեդոնիոյ մէջ: Օտար սպաներ և պաշտօնեա-
ներ կը «հսկեն» ոստիկանութեան և ելմուտքին վրայ:

1908. Վանայ կոտորածը մարտ ամսոյ մէջ:

1908. Երիտասարդ թուրքերու յեղափոխութիւնը: Սահ-
մանադրութիւն: Թուրքերու եղբայրակցութիւնը քրիստո-
նեաների, մասնաւորապէս Հայերի հետ:

1909. Ապրիլի Համիդ զահրնկեց: Կոտորած Աղանայի մէջ:

1910. Երիտասարդ Թուրքերու ազգայնամոլութիւնը կը մղէ զիրենք ահաբեկեցնելով զինաթափ անել փորձել Ալպանացիները, Արաբները և Պուլկարները, բայց ոչ Քիւրդերը: Սա պատճառ կլինի Պուլկարները, Յոյները և Սերպերը միացումին և յառաջ կը բերէ —

1912. Պալկանեան պատերազմը և Եւրոպական նահանգներու կորուստը:

1913. Պետութիւնը կը խորհրդակցին Հայաստանի բարենորոգմանց վրայ իբրև պայման Թուրքիոյ նիւթապէտօզնելու: Տարածայնութիւններ Ռուսիոյ Հայաստան արշաւելու մտադրութեան մասին: Գերմանիա նոր հիւպատոսարան կը բանայ Կարնոյ մէջ:

1914. Համաձայնութիւն բարենորոգումների վերահսկողութեան ծրագրին շուրջ:

Դէպքերի այս շարքը որ կը տարբերի միջազգային գործողութեանց ուրիշ ու է արձանագրեալ հաւաքածուից, իմաստասիրական և գործնական բազմաթիւ խորհրդածութիւններ կը թելադրէ:

1. Մեր մասնաւոր նպատակին համար սկսենք հարցնելով թէ «ինչ տեղի պիտի ունենար եթէ Անգղիա և ուրիշ պետութիւններ միջամտած չլինէին»: Այս խնդիրը պէտք է վճռել իրողութիւններով և չէ թէ անորոշ գուշակութիւններով: Ռուսիա առաջարկեց ուրիշ պետութիւնների հետ բաժնել Օսմանեան Կայսրութիւնը: Երբ համեմատութիւն չյայտնուեցաւ, նոր ծրագիր ներկայացրեց 1854-ին Քրիստոնեաների պաշտպանութիւնը, այսինքն պատշաճօրէն կառավարուելը սպառնովելու համար, և 1878-ին առաջարկեց պահել ռազմագիտական տեսակէտէ կարեւոր դիրք ունեցող Կարինը մինչև հարստահարութիւնները վերջանային: Եթէ Ռուսիան չի զրքսպուէ՝ մեծ կոտորածները չէին տեղի ունենար:

Կարելի է հարցնել նաև թէ «Ի՞նչ կը լինէր հետևուե-

իբր քնականոն (normal) կամ սահմանադրական ընթացքը այդ օրինակ պարագայի տակ»։ պիտի պատասխանենք թէ իրերը սովորական ճանապարհով լուծուելու էին։ Երբ մեր յիշած դէպքերը ծագեցան, Եւրոպան շատ քիչ հող ունէր իւր սահմաններէյ գուրս։ Նրանից ի վեր սահմանազլխի կիսաքաղաքակրթեալ կառավարութիւնները տիրապետուած են, կարելի է ասել, մօտաւորագոյն Եւրոպական պետութիւններէց։ Մարդէ մինչև Թուրքաստան տարածուած է «ձերմակ մարդու լուծը»։ Քաղաքակրթեալ երկրի կողքին տիրող անկարգութիւնը այնպիսի աղէտ է որ հողային գրաւումի կառաջնորդէ։ Ինչպէս որ Աւստրիա իջաւ դէպի Հունգարիա, Խրուսթիա և Պօսնիա, նոյնպէս էլ Ռուսիա քնականօրէն շարժուելու վրայ էր դէպի Կովկաս և Արեւելեան Անատոլիա։ Այս երկիրներու ցեղերը, երկար ժամանակից ի վեր իրենց ազատութիւն կորցրած լինելով՝ չէին կարող գրգռել իրենց միակիցոյսը կը կայանար մի բարբարոս կայսրութիւնից լաւագոյնին փոխանցուելու մէջ։ Թուրքիոյ Հայերը և ուրիշ քրիստոնեաներ այս ճակատագրին համակերպած էին։ Իրենց գանդաւին աղբիւրը պէտք է կազմէ արուեստական արգելումը այդ ճակատագրին իրագործման։

2. Ուրացողներ գրեթէ հիմա չկան թէ Ռուսիոյ հակառակելու քաղաքականութիւնը սխալ էր բոլորովին։ Լօրտ Սօլզպրերի ձախաւեր խոստովանութիւնը թէ «Մեր դրամը սխալ ձիու վրայ բեռնեցինք» կարող է նշանակել թէ Պուլկարիան լաւագոյն արգելքը հանդիսացաւ Ռուսիոյ Բայց Ռուսաստանց դարու վախճանին այսօր մեր Արտաքին Գործոց պաշտօնատունը Անգլո-Ռուսական համաձայնութիւն կը մշակէ, խորհրդարանական պատգամաւորութիւններ կը խրկէ դէպի Ս. Պետերբուրգ, և նախկին մրցակցութեան գլխաւոր թատերաբեմին—Պարսկաստանի մէջ, Ռուսիոյ հետ կը գործակցի։ Այս ամէնը արդիւնք չեն մեր եզրիպտոսի գրաւումին։ Այսուհանդերձ բարձր շրջանակների մէջ կարծիք կը տիրէ թէ այդ պատճառաւ վերացած են մեր վախերը Ռուսիոյ Դարտանէլին տիրելու մասին։ Բայց տեսնելով թէ Ռուսիան իր նոր և ընդարձակ աճումով կը

մնայ, հակառուի շափոնական պատերազմին, ապագայի մեծագոյն պետութիւնը, մեր դիրքի վստիսութիւնը ցոյց կուտայ նաեւ թէ տրամաբանութիւնով և բանականութեամբ չէր որ շարժեցանք Ռուսիային հակառակելու ժամանակ։ Պ. Կլաթատնի բողոքը թրքասէր քաղաքականութեան դէմ աշխարհային իմաստութեան պատգամն էր։ Կարծես թէ մենք միշտ թշնամի ունենալ կուզենք որից վախենանք կամ որին տեսնք։ Երբ Գերման «թշնամին» ծագեցաւ, Ռուսաստանցութիւնը կորցրեց իր թափը։ Արտաքին Գործոց պաշտօնատանը տակաւին խորհրդաւոր և բացառիկ իմաստութիւն կը վերազրուի, ունէ դժուարութիւն չունեցաւ հանրային կարծիքը յեղաշրջելու մէջ։

Յ. Հակա-Ռուսական քաղաքականութիւնը, սխալ թէ ուղիղ, մեծ զին արժեց մեզ։ Պատժուեցանք Գերման մրցակցութեամբ։ Թուրքիան պահպանեցինք։ Արգելք եղանք որ Գերմանիան ընդարձակիլ հետամտելով բաղխի անդ Ռուսիոյ հետ։ Նոյն ժամանակ առևտրական շահերն էլ ձեռքերիցս դուրս եկան Թուրքիան պաշտպանելով թոյլ չտուինք Գերմանիոյ որ զտնէ զաղթային այն հանգրուանը, որի պակասը անհանդարտ ունախանձութիւն կը պահէ իրենք։ Սրանց վրայ կարելի է աւելացնել այն բացայտ կորուստը, որ պատճառուեցաւ առևտրական Պետութեանց հարուստ երկիրների անմշակ թողուելու հետեանքով։

Քիչ անգամ պնդուած է թէ կարժէ քաղաքականութեան մէջ բարոյական ունենալ, սակայն այդ պահանջը ճշմարտութիւն պարունակել կը թուի։

Խնդրոյ առարկայ եղող ժողովուրդների պատճառած փնտր պէտք է հաշուել անկախաբար զայն յառաջ բերող քաղաքականութեան արդարանալի կամ դատապարտելի լինելուն նկատողութիւնից։ Պուլկարներն, Սերպերն, Ֆոյներն և Հայերը, ճիշդը խօսելով, աղքատացած, կողոպտուած, լկուծ և յառաջադիմութիւնից արգիւրուած են։ Իրենց թիւը ոչ միայն աճելուց դադարած է, այլ կոտորածով պակսեցրած է 100,000 ից մինչև 100,000 ի չափ 1894 - 6-ին և 15,000 հոգի 1909-ին։ Սրանից զատ Մակեդոնիոյ ազա-

տագրումը՝ որ արդէն 1878-ի յունուարին իրագործուած էր Ռուսիոյ կողմից և որ Անգղիոյ և Գերմանիոյ սահպումով ետ դարձուեցաւ, վերջապէս փոքրիկ և մրցակից պետութիւնների ձեռքով 1912-ին կրկին յաջողուեցաւ 400,000 զօրաց և ոչ-պատերազմիկներու կորուստով, առանց հաշուելու ստացուածքի ֆեաւը և վիրաւորուելով անկարողութեան մատնուածների թիւը:

4. Օսմանեան կայսրութեան զլխին եկած փորձանքները կարող էին խնայուել բարեկարգուելու փոքր ինչ տրամադրութիւնով: Մեծ պետութիւնները զիւսնազիտական ճնշում բանեցնելու և ցոյցեր անելու մեծ դժուարութիւնը ունեցութիւնը խուսափելու համար բնականաբար շահագործած են ամենատկար պատճառաբանութիւններ: Դիւանագիտութիւնը, չյուսահատելով բազմաթիւ փորձերից մինչև այսօր, կը յուսայ որ թուրքերը օգտուած լինեն դժբաղութիւններից: Ինչո՞ւ մինչև հիմա դաս առած չեն: Մասամբ որովհետև «Թրքամոլ» կոչուածները կրկին ու կրկին մտածել տուած են թէ ուժ պիտի տրուի բարեկարգութեանց դէմ իրենց ընդդիմութեան: «Թրքասէրներ» «Հակաթուրքերը» կը նկատեն իբրև ապուշագոյն հատուած և իրենց կը վերապահեն բարձրագոյն իմաստութիւն, զիտութիւն և նախապաշարումից ազատութիւն ունենալու արժանիքը: Իայց պակաս պէտք է գտնուել է այն զիրքին մէջ որ երբէք չէ յաջողած «Բրիտանական շահերը» ապահովել և ընդհակառակը թուրքերի փճացումն էլ պատրաստած է: Ի՞նչ է Թրքամոլների թերութիւնը: Սկզբունքի պակասը: Եթէ իրենց տեսակէտը հիմնուած լինէր, Պրոֆ. Պրանինի նման, Իսլամական մշակոյթի անկեղծ սիրոյ վրայ, և կամ եթէ անոնք բարեկարգուող թուրքերը քաջալերէին, պիտի կազմէին աւելի կշիռ ունեցող մի մարմին: Իրենց ոչնչութիւնը 1912-ի նոյեմբերին լուսաբանուեցաւ: Երբ Թուրքիա չիւլէ Պուրկազի պարտութիւնը կրեց, սրանցից շատեր համոզուելով թէ Բրիտանական «շահեր» միւս կողմին (պնկալեալ Պալքանեան պետութեան) յարիւ կը պահանջէ, լքեցին Թուրքերը: Այսօրինակ ջատագովներ Անգղիական միտքը

չեն հրապուրում: Իրենք կարող են իրենց աւելի արժանաւոր համարիլ, սակայն նոքա սխալ կը հաշուեն աշխարհի ընթացքը կառավարող ուժերը:

5. Պատմութիւնը ցոյց կուտայ թէ պետութեանց գործակցութիւնը որ գետին հարթող գլան է, աւելի արագ չշարժիր երբէք, երբեմն բոլորովին կը կանգնի և բնաւ արդիւնք չունենար բացի սահմանազուխների խնդրոց մէջ: Եւրոպական միակցութիւնը 1881-ին սրոշեց Թեսաղիոյ և Սև Լերան սահմանները, 1898-ին կրէտէինը և 1913-ին Ալպանիայինը: Բոլոր մասնախմբեր տաղտկալի են և սահմանազլխայինն էլ ընդհանրական նպատակներ դրեթէ չունենար: Մասնախումբեր արդիւնաւոր չեն լինել առանց ծանօթ առաջնորդի և ունէ պետութիւն իբրև առաջնորդ ընդունելուց միւսներուն արժանապատուութիւնը կը վիրաւորէ: Անհրաժեշտ ատենապետութեան լաւագոյն օրինակը Անգղիա տուաւ Պալկանեան պատերազմին ժամանակ բայց Սըր Էտուարտ Կրէյլի անօրինակ հեղինակութիւնը ամէն պարագայի տակ արամադրելի տարր չէ, և արդէն նոյն իսկ նորա օժանդակութեամբ Համաժողովը չկարողացաւ իր ծանուցեալ կամքը քալեցնել, երբ Թուրքերը Լոնդոնի դաշնագիրը անարգեցին վերագրաւելով Ազրիանապօլիսը: Գալով առևտրական շահակցութեանց, նոյա գործին կըզայ միութիւնք բաժանել: Վճռական վայրկեանին իւրաքանչիւր պետութիւն կը յաջողի շահեր ապահովել, ստացած առանձնաշնորհմանց փոխարէն բարեկամութիւն առաջարկելով Թուրքիոյ: Փոխառութիւն վաճառողներ, մենաշնորհ հետապնդողներ և զինագործարաններ ընդհանրապէս կարող են անշահախնդիր քաղաքականութիւն մի յեղաշրջել:

6. Այն առաջնորդութիւնը որ պետութեանց միացեալ խորհրդակցութիւնովը կարտօնուի կարողէ միայն տկար միջամտութիւն կատարել: Լօրա Լէնստաւն 1903—1905 հիւսնալի յարատեւութեամբ աշխատեցաւ Մակեդոնիոյ բարեկարգութեան համար: Նա foible ջատագովեց ու միայն հսկողութիւն ապահովեց: Եւ պատմութիւնից քաղուելիք գլխաւոր դասերից մէկն է վերահսկողութեան ոչինչէ աւելի

գէշ բլլարը «Վիեննական ծրագիրը» և «Մըրձթէկի ծրագիրը» «քաղաքային զատաւորակիցները», ոստիկանական օտար սպաներ և երկամտական խորհրդատուներ պարզեցին բայց իրական արդիւնքը եղաւ յաւելումը զրգուութեան, թշնամութեան և քաղաքային ոճիրի: Պաշտօնատարներն ու զեսպանատուները գլխաւորաբար կզբաղէին վիճակագրութիւնը կազմելով այն սպանութեանց զօրս անկարող էին արգիլել—«մտադործի հաշիւը» տարեկան 2400 կեանք կրներկայացնէր: Անկարելի է չհշտել բարոյական այն դասը թէ առանց վարչային եւրոպական ֆոնթօլի կատարուած միջամտութիւնը վնասակար է դրականապէս:

7. Ներսից բարեկարգութեան զաղափարին շուրջ 1903-էն ի վեր կարող ենք վճռել: Ընթեցողը պիտի յիշէ գլխաւոր հանգամանքները: Պետութեանց մասին դիտելի կէտը սա է որ նոքա կը դժուարացնեն այդօրինակ բարեկարգութիւնը: Յաջողելու համար, զեսպանները իրենց պատասխանատուութեամբ գործելու են վստահելով ազգային արժանապատուութեան: Բայց օտար զեսպանատուներն ու բնակիչները առանձնաշնորհեալ կեանք մը կապրին զափիքիւլափօններու շնորհիւ, չեն ուզեր կորուստ ունենալ արժանապատուութեան պահպանումով, և դիւանադիտութիւնը որ մինչև այսօր երկրի շահերուն ծառայած է այս կամ այն թուրք քաղաքագէտին կողմը բռնելով, չի կրնար հին աւանդութիւնից բաժնուիլ առանց ծափոնականին նման անյաղթելի զօրութեամբ ազգային վերածնունդ ունենալու: Ութսունամեայ Քեամիլ փաշայի մեր պաշտպանութիւնը, արքայական պատգամով և այլապէս աշխարհի ծանուցուած՝ և երիտասարդ թուրք նախարարներու հանգէպ մեր յայտնած տհաճութիւնը այս կէտը կը լուսաբանին: Պարզուած է թէ սահմանադրական բարեկարգութեան արգելքները դժուարից էլ կուզան ինչպէս ներսից: Այս վերջինները գերակշիռ են անշուշտ քան առաջինները:

* * *

Որպէսզի այս խորհրդածութեանց տրամաբանութիւնից

Հայաստանը օգտուի անհրաժեշտ է մի ճանապարհ գտնել դէպի իրական եւրոպական ֆօնքօյ մէկ կամ բոլոր պետութիւնների կողմից:

Միացեալ ֆօնքօյի եղանակները շահեկան նիւթ կը կազմեն, և սովորական դարձած է այսօրինակ գործերու մէջ խօսել նոցա մասին: Սրանք կարող են քննուել Անգլո-Հայկական Յանձնախումբի թուղթերից՝ Վիլարիի «Պակնեան Հարցը» գրքին՝ և կամ Սըր էտուին Բիրսի և Արկիլի Դուքսին գործերու մէջ: Մեր տեսակէտով քօնթրօյի եղանակը այնքան կարևոր չէ: Տարբերութիւն չընել թէ կառավարիչով, ժողովով կամ եզրիպտոսի Բրիտանական պաշտօնեաներուն պէս Թուրք անուանական զերակատարներու պաշտօնակիցներով գործը կատարուի: Կարևորը այն է որ իրական իշխանութիւն ունեցող անձը եւրոպական հպատակ լինի, պատասխանատու՝ Եւրոպական կառավարութեան, և Բարձրագոյն Դռնէն անկախ՝ պաշտօնակարգութեան, պաշտօնավարութեան և տարեթոշակի վերաբերմամբ: Միացեալը—պէտք եղած օտար պաշտօնէութիւնը, ժողովների և դատարանների վերակազմութիւնը, ազդեցութեանց շրջանակների բաժանումը պետութեանց միջև, վարչութեան եղանակը կարգապահութեան, արդարութեան և հանրային գործոց կապակցութեամբ—սրանք բոլորը երկրորդական են էական պահանջին քով և նրանց մասին վիճելը կը նշանակէ ուշադրութիւնը վրիպեցնել էական կէտից: Եթէ պետութիւնները որոշեն գործին մասնակցիլ, թող խնդրին մշակումը թողուի, առանց հանրութեան քննադատութեանց լսուելուն, այն կարող մարդկանց (ինչպէս Անգլիական զեսպանատան առաջին թարգմանը) որոնց գործը յանձնուեցաւ արդէն 1913 զարնան: Հանրութիւնը կը փափաքի միայն զբաղիլ բարեկարգութեան անհրաժեշտ հիմնական իրողութիւններով:

(Նարունակելի)

